

Відгук

офіційного опонента про дисертацію

Каліщук Юлії Костянтинівни

**«Метеорологічна та астрономічна лексика в східностепових говірках:
структурна організація, семантика і просторове варіювання»,**

подану до захисту на здобуття ступеня доктора філософії в галузі знань

03 Гуманітарні науки зі спеціальності 035 Філологія

Активізація різноаспектних досліджень говорів українськомовного діалектного континууму впродовж останніх десятиріч зумовлена низкою як екстралінгвальних, так й інтралінгвальних чинників, які призводять до змін діалектного ландшафту загалом та говіркових особливостей на різних мовних рівнях, передовсім на лексичному як найбільш чутливому до змін, зокрема. Лексична система українських діалектів привертала найбільшу увагу дослідників, бо саме лексика відображає ментальність діалектоносіїв, їхній світогляд, є показником динамічних змін говіркових ареалів, особливо лексика архаїчних тематичних груп.

Хоча лексична система українських діалектів репрезентована в значній кількості лінгвістичних праць, усе ж дисертантка обрала для наукового опису таку тематичну групу лексики, яка не була предметом вивчення в досліджуваних східностепових говірках, хоча належить до давніх і водночас стійких шарів лексики української мови, значна кількість одиниць якої наявна в слов'янській номінативній системі (с. 28).

Мета дисертації – опис метеорологічної та астрономічної лексики східностепових говірок степового говору південно-східного наріччя української мови – цілком закономірно зумовила визначення об'єкта наукового опису – метеорологічна та астрономічна лексика українських східностепових говірок – та його предмета – структурна організація, лексико-семантичні та просторові характеристики метео- та астрономів східностепових говірок.

Вибір об'єкта й предмета дослідження цілком виправданий у контексті дисертаційної праці й заслуговує безперечного схвалення з огляду на процеси, переважно екстралінгвальні чинники, які сьогодні, особливо впродовж останніх років, впливають на лексичну систему передовсім досліджуваного ареалу та й інших ареалів українського діалектного континууму.

Використані дисертанткою в науковій праці методи дослідження (описовий як основний метод – для інвентаризації та класифікації говіркових лексем у синхронії, зокрема для простеження функційно-семантичних особливостей, співвідношень, варіантності назв, зв'язків із позначуваними реаліями, ситуаціями та локальною специфікою світобачення діалектоносіїв, їхніми традиційними віруваннями й уявленнями; метод кількісних підрахунків – для виявлення кількісних характеристик; компонентний аналіз – для вивчення структури семантики зафіксованих назв; порівняльний метод – для з'ясування спільного та відмінного в системі метеорологічної та астрономічної лексики східностепових говірок та інших українських діалектів; лінгвогеографічний – для картографування мовних явищ) сприяли досягненню поставленої авторкою мети та виконанню завдань дослідження для досягнення системності у вирішенні порушеної проблеми. Особливо хочемо відзначити застосування лінгвогеографічного методу, результатом якого став представлений у додатках атлас метеорологічної та астрономічної лексики українських східностепових говірок, за допомогою якого вдалося простежити просторові характеристики метео- та астроназв.

Як загалом у діалектологічних працях, достовірність проаналізованого на належному науковому рівні фактичного матеріалу як надійної емпіричної основи підтверджує джерельна база дослідження – власні польові записи, збережені на аудіоносіях, здійснені у 29 н. пп. протягом 2014, 2019–2023 рр., зокрема в 16 н. пп. Запорізької та 13 н. пп. Донецької областей, за спеціально укладеним питальником (525 питань) з опертям на програми Й. О. Дзензелівського, В. Л. Конобродської,

та лексикографічні, монографічні, лінгвогеографічні праці, список яких представлено в дисертації. Загалом, як зазначає дисертантка на с. 18, зафіксовано 5129 метео- та 1026 астроназв, записаних від 54 інформаторів – представників трьох вікових груп (старшого, середнього та молодшого покоління). Отже, задекларована джерельна база, насамперед власноруч зібраний діалектний матеріал – понад 6 тисяч назв, дає підстави констатувати, що дисертаційна праця виконана на великому за обсягом фактичному матеріалі, тому джерельна база дослідження цілком достатня для здійснення наукових спостережень та узагальнень й у майбутньому для компаративних досліджень вибраної для наукового опису лексики з іншими українськими діалектними ареалами для створення цілісної картини формування в просторі й часі ТГЛ «Метеорологія» та ТГЛ «Астрономія».

Беззаперечна наукова новизна дослідження, яке ґрунтується на багатому фактичному й водночас надзвичайно цікавому матеріалі, досі не введеному до наукового обігу, адже в ньому вперше здійснено переконливу комплексну й системну характеристику метеорологічної та астрономічної лексики східностепових говірок степового діалекту південно-східного наріччя, зокрема сформовано реєстр регіональних назв, проаналізовано їхню семантику й функціонування, встановлено зв'язок метео- й астрономенів із позамовними явищами, схарактеризовано просторову поведінку засвідчених номінацій, у результаті чого, як зазначає дисертантка на с. 18, великий за обсягом фактичний матеріал відобразив сучасний стан, специфіку функціонування окресленої лексики в східностепових говірках, хоча, на жаль, дисертантка не відзначила сучасної тенденції досліджуваного діалектного континууму, який упродовж останніх років зазнав значних змін, зумовлених російсько-українською війною.

Відповідно до задекларованих об'єкта та предмета дослідження, мети та завдань наукового опису дисертантка обрала структуру дисертації, яка не викликає заперечень й забезпечує системність у репрезентації матеріалу: вона

чітка, логічно продумана, спрямована на багатоаспектність аналізу зазначеної проблеми дослідження, його ґрунтовність і максимальну повноту, що забезпечує цілісність і системність розкриття досліджуваної проблеми:

1) здійснити фіксацію метео- та астрономіацій східностепових говірок за спеціально створеною програмою-питальником; результатом виконання цього завдання є значна кількість метео- та астроназв, записаних від 54 інформаторів трьох вікових груп як відповіді на поставлені запитання (525), зразків зв'язного говіркового мовлення, яке представлено як ілюстративний матеріал до аналізованих лексем, фіксація прислів'їв, приказок, традицій, звичаїв, вірувань, замовлянь тощо, пов'язаних, зокрема, з небесними світилами та погодними явищами, чому сприяла кропітка робота з укладання самої програми-питальника, яка в подальшому уможливила структурний поділ досліджуваної групи лексики на лексико-семантичні групи та системний аналіз їхніх елементів;

2) дослідити структурну організацію метеорологічної та астрономічної лексики і систематизувати фактаж за тематичними групами. З огляду на об'єкт і предмет дослідження дисертантка виділила 2 ТГЛ «Метеорологія» та ТГЛ «Астрономія», у першій із яких виділила 10 ЛСГ («Назви на позначення погоди», «Назви, пов'язані зі станом погоди», «Назви засухи, сухої пори року», «Назви вітру та пов'язаних явищ і процесів», «Назви атмосферних опадів» («Назви, пов'язані зі снігом», «Назви, пов'язані з дощем»), «Назви оптичних явищ» («Назви веселки», «Назви марева»), «Назви атмосферних явищ» («Назви, що мають світлові і звукові прояви в атмосфері», «Назви, пов'язані з рососою, туманом», «Назви хмар та суміжних процесів»), «Назви морозу та пов'язаних явищ», «Назви та процеси, пов'язані із замерзанням води», «Назви, пов'язані з відлигою»), у другій – 5 ЛСГ («Загальні назви астрономічних і суміжних понять», «Назви зорі, її різновидів та пов'язаних процесів», «Назви галактики і сузір'їв», «Назви Місяця, його фаз та пов'язаних процесів», «Назви Сонця та пов'язаних із ним понять»).

Водночас у ЛСГ виокремлено низку семантичних груп із різним ступенем функційної активності;

3) осмислити лексико-семантичні особливості метео- та астрономів. У процесі реалізації задекларованого завдання дисертантка робить висновки про те, що окремі метео- та астрономічні найменування мають здатність переходити до інших ЛСГ, забезпечуючи відкритість відповідних структур та представляючи широке коло номінацій на позначення декількох понять чи явищ (с. 204); у досліджуваних ТГЛ представлено різні види номінації (лексичну, словосполучення, пропозитивну, дискурсивну); акцентує на тому, що екстралінгвальні чинники сприяли виникненню лексичної та семантичної варіантності в аналізованих ТГЛ; виразною ознакою досліджуваних номінів є висока частотність синонімів та антонімів, полісемічних лексем, фразеологічних одиниць тощо. Важливо, що в процесі аналізу лексичного матеріалу дисертантка простежила й діалектні особливості східностепових говірок на різних мовних рівнях, зокрема на фонетичному, морфологічному, словотвірному, акцентному, які в узагальненому вигляді представлено в п. 9, 10, 11 загальних висновків до дисертації (с. 208–209);

4) простежити просторові характеристики метео- та астрономів. Реалізація цього завдання представлена передовсім у підготованому й представленому в додатках атласі метеорологічної та астрономічної лексики українських східностепових говірок, карти якого демонструють виокремлення чотирьох мікроареалів, та в п. 12 загальних висновків до дисертації (с. 210), де авторка окреслює північний, південно-західний, південно-східний, центральний мікроареали, хоча, на нашу думку, з огляду на задеклароване завдання, очевидно, варто було б і в основній частині дисертаційної праці зауважити про просторову поведінку аналізованих назв відповідних лексико-семантичних груп;

5) осмислити зв'язки метео- та астрономічних найменувань із позначуваними реаліями, ситуаціями та локальною специфікою світобачення, традиційними віруваннями й уявленнями діалектоносіїв. Реалізація зазначеного завдання

представлена надзвичайно цікавими матеріалами, які дисертантка подає як ілюстрації до аналізованих лексем та особливостей їх функціонування. Із-поміж них – традиційні уявлення, вірування місцевих мешканців, міфологія, фольклор, зокрема прикмети, приказки, замовляння, повір'я, передбачення тощо. Такий матеріал може слугувати надійним джерелом для майбутніх досліджень у царині не лише діалектології, а й етнолінгвістики;

б) з'ясувати співвідношення метеорологічних та астрономічних номінацій східностепових говірок та відповідної лексики суміжних і віддалених українських діалектів, а також загальнонаціональної літературної мови. Це завдання реалізовано завдяки опрацюванню різноманітних джерел (21 позиція), передовсім лексикографічних та лінгвогеографічних, оскільки в процесі аналізу лексем зі східностепових говірок наведено їхні відповідники з інших теренів України.

Добре впоратися із зазначеними завданнями Ю. К. Калішук змогла завдяки докладному вивченню напрацювань діалектологів у царині дослідження метеоро- та астроназв, про що свідчить перший розділ I «Метеорологічна та астрономічна лексика як сегмент номінативної системи», де проаналізовано стан вивчення українських східностепових говірок та дослідження метеорологічної й астрономічної лексики української мови, опрацюванню значної кількості наукових джерел (список використаної літератури становить 212 позицій, список скорочень назв джерел – 21 позиція), положення яких вдало інтерпретовано в дисертації та використано для підтвердження власних думок й узагальнень.

Зібраний багатий діалектний матеріал в основній частині проаналізовано загалом за єдиною схемою, що забезпечує цілісність і структурованість та системність, передано з належною точністю фонетичною транскрипцією, локалізацією мовного явища, що свідчить про є його достовірність.

Упродовж усієї роботи спостерігаємо аргументований, логічний виклад та аналіз матеріалу, який відзначається системністю, глибиною думки, свідчить про

глибоку обізнаність авторки з досліджуваною проблемою та її власну позицію в інтерпретації низки мовних явищ, небайдужість щодо висвітлюваних проблем, уміння критично мислити, висловлювати власні думки, інтерпретувати наявні в науковій літературі положення відповідно до завдань і мети своєї наукової праці та робити узагальнення.

Кожен розділ закінчується короткими лаконічними висновками з науково достовірними узагальненнями.

Як і більшість діалектологічних досліджень, рецензована наукова праця містить значні за обсягом та важливі для системного аналізу досліджуваної лексики складові, із-поміж яких насамперед відзначимо програму-питальник для збирання метеорологічної, астрономічної та календарно-часової лексики (с. 238–272), яка вміщує низку складових, зокрема «Погода», «Сніг», «Мороз», «Дощ», «Лід», «Ожеледь», «Відлига», «Повітря», «Хмари», «Грім», «Гроза», «Дощ», «Зорі», «Небо», «Сонце», «Місяць», «Прикмети», що зумовили репрезентацію матеріалу в основній частині дисертації; зв'язні тексти (с. 272–277), хоча, на нашу думку, таких зразків зв'язного говіркового мовлення дисертантка зафіксувала значно більше, оскільки частина з них представлена в самій праці; прикмети, приказки, прислів'я, порівняння тощо, виявлені в східностепових говірках (с. 278–311), частину з яких представлено підчас опису відповідної семи, зазначеної в прикметі, приказці тощо; атлас метеорологічної та астрономічної лексики українських східностепових говірок (с. 312–363), у якому вміщено 32 карти (30 лексичних, 1 статистичну, 1 зведену), список обстежених населених пунктів, легенди та коментарі до карт, як результат застосування лінгвогеографічного методу та реалізації четвертого завдання наукової праці – простежити просторові характеристики метео- та астроназв.

З огляду на зазначене вище можемо констатувати, що представлені додатки самодостатні, репрезентативні, виконані на високому технічному рівні, повністю розкривають суть і методику дослідження, є надійним емпіричним матеріалом і

базою для майбутніх досліджень метео- та астроназв. Крім того, запропоновані додатки є не просто якимось додатковим матеріалом до дисертації, а її обов'язковою й потрібною складовою з огляду на завдання та задекларовані методи дослідження, а також на покликання на них в основній частині наукової праці як на важливий емпіричний матеріал.

Водночас відзначимо апробацію матеріалів наукової праці та публікації авторки за темою дисертації – це 12 публікацій, із-поміж яких 6 статей, опублікованих у виданнях, що затверджені МОН України як фахові, 1 стаття – у закордонному виданні, 5 статей – в інших виданнях та матеріалах конференції. Достовірність отриманих результатів підтверджено апробацією на 9 конференціях різних рівнів.

Вагомим є теоретичне значення дисертаційного дослідження Ю. К. Каліщук, адже воно полягає в розвитку й поглибленні теоретичних відомостей про структурну організацію, функціонування та просторові характеристики народної метео- та астролексики як системи, зв'язок найменувань окреслених тематичних груп із позначуваними реаліями, відображення в назвах світогляду, вірувань тощо. Напрацьовані теоретичні узагальнення та принципи аналізу говіркового фактажу можуть бути застосовані в дослідженнях різних тематичних груп лексики східностепових говірок та інших українських ареалів (с. 19).

Беззаперечна й практична цінність дослідження, яка насамперед полягає в тому, що зафіксовано й уведено до наукового обігу новий лінгвальний матеріал, який може бути використано в діалектній лексикографії та лінгвогеографії, зокрема в процесі укладання Словника східностепових говірок, Зведеного словника української народної мови, синонімічних, тлумачних та інших словників, загальномовних та регіональних лінгвістичних атласів, а також у лінгводидактиці (с. 19). Водночас, на нашу думку, варто було дисертантці наголосити, що цінність її дослідження полягає насамперед у тому, що в ньому проаналізовано матеріал із такого ареалу, який зазнав, очевидно, невідворотних

змін через російсько-українську війну, тому зафіксований діалектний матеріал має величезну цінність і неповторність.

Загальні висновки до дисертації досить розгалужені, містять значну кількість аналізованих лексем для підтвердження авторських узагальнень, але водночас чіткі, логічні, аргументовані, виважені, об'єктивні, переконливі, логічно завершують виклад основного змісту й засвідчують повну реалізацію завдань.

Зміст поданих українською та англійською мовами анотацій ідентичний і висвітлює основні положення дисертації.

З огляду на зазначене вище можемо констатувати, що дисертація Ю. К. Каліщук – концептуально виважене самостійне дослідження, яке відзначається новизною та актуальністю, системністю й авторською інтерпретацією аналізованих явищ, науковою довершеністю, тому її наукова цінність не викликає жодних сумнівів. Дисертація демонструє володіння діалектним матеріалом та вміння його інтерпретації, хороше володіння словом і стилем наукового письма, практично бездоганною технічною репрезентацією аналізованого матеріалу. Тому до дисертації немає кардинальних зауважень, водночас хочемо висловити деякі міркування щодо рецензованої дисертації та побажання:

1. У дисертації цілком закономірно наявний підрозділ 1.2. «Дослідження метеорологічної та астрономічної лексики української мови», який дав змогу дисертантці проаналізувати стан вивчення української метеорологічної та астрономічної лексики. На нашу думку, цю складову наукової праці варто було б чіткіше структурувати. Наприклад, можна було системно у визначеному порядку проаналізувати напрацювання в царині дослідження зазначеної лексики в аспекті діяхронії та синхронії, літературної мови та діалектної, у порівняльних студіях з іншими мовами, натомість у дисертації це зроблено дещо хаотично. Крім того, дисертантка могла б висловити деякі критичні міркування та зауваження.

2. Під час аналізу метеономенів дисертантка наводить наявність таких самих чи подібних лексем із семантикою, пов'язаною з досліджуваними ТГЛ, в українських говорах, очевидно, для підтвердження їх наявності / відсутності в інших діалектних ареалах, натомість водночас подає низку лексем із семантикою, яка не пов'язана з досліджуваними назвами, що, на нашу думку, варто було прокоментувати, і не робить у тексті дисертації узагальнень щодо того, з якими говірковими масивами зближено східностепові говірки в царині метео- та астрономенів (с. 48, 52 та ін.), хоча в п. 14 загальних висновків зроблено узагальнення щодо функціонування відповідних номенів у загальнонаціональній літературній мові чи суміжних або віддалених українських діалектах (с. 210), правда, без зазначення, яких саме й чому саме в таких.

3. Про обізнаність із досліджуваною проблемою в будь-якій дисертації свідчить опрацювання наукової літератури та її вміла інтерпретація в тексті наукової праці. Ю. К. Калішук опрацювала достатню кількість наукових джерел, як видно з наведеного списку, до якого, на жаль, потрапили й праці російських лінгвістів (ми не говоримо про напрацювання українських мовознавців, які змушені були в певний період публікувати свої праці російською мовою). Аж ніяк не применшуючи внеску в дослідження метео- та астрономенів М. І. Толстого та С. М. Толстої, тим паче на матеріалі українських говорів, усе ж з огляду на сучасні події вважаємо, що від цього потрібно дистанціюватися.

4. Значний за обсягом фактичний матеріал представлений лексичною номінацією (за допомогою слова), словосполученням, пропозитивною номінацією – на рівні речення та дискурсивною номінацією – за допомогою тексту. Загалом дисертантка правильно визначає типи номінації, способи вираження тощо. Водночас трапляються деякі неточності, насамперед щодо конструкцій зі сполучником *аж*, які дисертантка вважає порівняннями (наприклад, с. 45, 207 тощо), хоча мовознавці, зокрема К. Г. Городенська, вважають конструкції з таким сполучником різними видами підрядних речень з огляду на їхню семантику.

5. Важливим складником рецензованої праці є додатки, про що зазначено вище. На нашу думку, варто було б ще додати список діалектоносіїв (54 особи, як зазначено у вступі), від яких дисертантка записала матеріал. Хоча це радше як побажання до перспектив наукового пошуку, а також до майбутньої публікації зразків говіркового мовлення, прикмет, приказок, замовлянь, повір'їв та інших матеріалів, які стануть у пригоді іншим науковцям та збережуть унікальні записи для майбутніх поколінь.

6. Загалом дисертація Ю. К. Каліщук відзначається грамотністю, дотриманням наукового стилю, технічного представлення аналізованого матеріалу у фонетичній транскрипції відповідно до особливостей діалектного мовлення. Водночас спорадично спостерігаємо в тексті наукової праці порушення норм української літературної мови, зумовлених переважно впливом російської мови (напр., послуговування пасивними конструкціями на -ся: *розглядалися лише окремі ЛСГ метеоназв* (с. 14), *поділяється на ряд ЛСГ* (с. 30); на -но: *автором виділено* (с. 29), прийменниково-іменниковими конструкціями на зразок *із метою узагальнення* (с. 17), *з метою номінації* (с. 44), *з метою позначення семи* (с. 79), *з метою називання семи* (с. 148), *в тому числі* (с. 16), а також деякими скалькованими словами: *представляють собою* (с. 29), *номени складають три групи* (с. 32), *у випадку семи* (с. 107), *Матеріали I тому АУМ <...> дозволили виявити* (с. 130) тощо.

Наведені вище міркування та зауваження не применшують цінності й науковості дисертаційної праці, не знижують загалом високої оцінки роботи й позитивного враження від неї, а радше стосуються несуттєвих моментів чи перспектив наукових пошуків.

Отже, науковий рівень поставлених у дисертації завдань, їх вирішення, наукова новизна, теоретичне значення та практична цінність досягнутих результатів дають підстави зробити висновок про те, що дисертація «Метеорологічна та астрономічна лексика в східностепових говірках: структурна

організація, семантика і просторове варіювання» – актуальне, оригінальне й самостійне дослідження, котре відповідає вимогам до оформлення (наказ МОН України від 12.01.2017 № 40), «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44 (зі змінами від 21 березня 2022 р. № 341), а її авторка – Каліщук Юлія Костянтинівна – заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 035 Філологія.

Офіційний опонент:

кандидат філологічних наук,
доцент, завідувач кафедри української мови
та методики її навчання
Житомирського державного
університету імені Івана Франка

Галина ГРИМАШЕВИЧ

Підпис засвідчую
Учений секретар
Житомирського державного університету
імені Івана Франка

Людмила ГОРОХОВА